

NOI CONSIDERAȚII PRIVIND GRUPUL CIOMORTAN.

Descoperit acum mai bine de patru decenii și definit ca o entitate culturală distinctă, grupul Ciomortan (SZÉKELY 1970, p. 71-88; SZÉKELY 1971, p. 391-392), în comparație cu alte manifestări ale epocii bronzului din bazinul carpatic, rămâne cunoscut încă extrem de precar. Rezultatele cercetărilor au fost publicate sumar. Rămân neprecizate poziția cronologică, arealul, originea și raporturile cu manifestările culturale adiacente. Deși în repetate rânduri s-au făcut referiri la asemănările importante dintre vestigiile de tip Ciomortan și cele aparținând culturii Costișa (SZÉKELY 1971, p. 392; SZÉKELY 1970, p. 74; LÁSZLÓ, 1994, p. 303; VULPE, 1995, p. 164), raportul dintre aceste manifestări culturale, rămâne încă nedefinit. Această stare de lucruri a generat uneori interpretări eronate, printre care cea conform căreia grupul Ciomortan ar fi reprezentat un aspect local al fazei arhaice a culturii Wietenberg (CHIDIOȘAN 1980, p. 71-85), sau că ea ar fi reprezentat o sinteză între culturile Costișa și Wietenberg (CAVRUC 1996, p. 67).

Cercetările reluate în ultimii ani în estul Transilvaniei, la Păuleni-Ciomortan (CAVRUC 2000; CAVRUC & 2000; CAVRUC & 2000 a; ROTEA 2000; CAVRUC & 2001; CAVRUC & 2002 a), în Moldova: la Siliștea (BOLOHAN & 2001), Costișa (POPESCU 2001) și Lunca (DUMITROAIA 2000; DUMITROAIA 2001), apariția în ultimii ani a unor publicații mai ample (SZÉKELY 1997; CAVRUC 1999; DUMITROAIA 2000; CAVRUC 2000; CAVRUC & 2000; CAVRUC & 2000 a; ROTEA 2000; COSTIȘA 2001; CAVRUC 2001; CAVRUC & 2001 a; CAVRUC & 2002), organizarea unei expoziții itinerante și dezbaterile în cadrul unui colocviu internațional *Carpații Răsăriteni în epoca bronzului* (Piatra-Neamț - Miercurea Ciuc, 12-15 septembrie 2001), au sporit semnificativ premisele pentru o mai bună cunoaștere a grupului Ciomortan.

Unul dintre rezultatele majore al dezbaterilor din ultimii ani este consensul cu privire la apartenența descoperirilor atribuite până acum culturilor Costișa și Ciomortan la o singură cultură, pentru care, având în vedere și unele elemente specifice locale, ar fi potrivită probabil denumirea „Costișa-Ciomortan”. Acestei culturi în sud-estul Transilvaniei îi aparține cu certitudine, deocamdată, doar un singur sit, cel de la Păuleni-Ciomortan, aflat lângă satul Șoimeni (Csiksomortán), comuna Păuleni, jud. Harg-

ghita. Elemente izolate au fost semnalate și pe teritoriul județelor Covasna și Brașov: un mormânt de la Poian (SZÉKELY 1997, p. 80); un vas ceramic din așezarea de la Peteni (SZÉKELY 1997, p. 80); fragmente ceramice izolate de la Sântionlunca (SZÉKELY 1997, p. 82); un fragment ceramic din așezarea Turia, care ar fi provenit din „stratul de cultură din perioada mijlocie a epocii bronzului, care nu a aparținut culturii Wietenberg” (SZÉKELY 1988, p. 159; Pl.IV. 6); ceramica de la Zoltan, dintr-un strat ce suprapunea locuirea din finalul bronzului timpuriu (CAVRUC 1997; CAVRUC 2001, p. 50-53; Fig. 14/3; Fig. 15; Fig. 16/6,7); fragmente ceramice de la Rotbav (FLORESCU 1991, p. 187); un vas ceramic întreg de la Brașov (PROX 1940, Taf. VI, 82). În stadiul actual al cercetărilor este greu de apreciat dacă tot sud-estul Transilvaniei la începutul bronzului mijlociu aparținea grupului Ciomortan, sau dacă este vorba doar de pătrunderi, izolate și în faze diferite, în această zonă a unor comunități sau doar a unor elemente specifice de dincolo de Carpați. Prezintă interes faptul că majoritatea descoperirilor din sud-estul Transilvaniei cu elemente ale culturilor Costișa-Ciomortan și Komarov se află în proximitatea arterelor hidrografice ce leagă acest teritoriu cu Moldova: Trotuș, Oituz și Râul Negru (CAVRUC 1999, p. 22, fig. 1).

O privire de ansamblu asupra materialelor atribuite culturilor Costișa și Ciomortan relevă deosebiri semnificative între siturile ce le aparțin și totodată permite gruparea unora dintre ele din punct de vedere al morfologiei ceramicii. În prealabil, în cadrul acestei culturi se pot evidenția patru aspecte: *Ciomortan*, *Costișa*, *Lunca*, *Zoltan*. Aceste aspecte reflectă diferențele determinate, deopotrivă, de poziția lor geografică și cronologică.

Aspectul Ciomortan ocupă partea sud-vestică a arealului culturii Costișa-Ciomortan și este reprezentat, deocamdată, doar din două situri: Păuleni-Ciomortan în Depresiunea Ciucului și Poduri în Subcarpații Moldovei, ambele aflându-se în bazinul Trotușului, distanța dintre ele fiind de cca. 40 km. Prezența, mai puțin sigură, a elementelor de tip Ciomortan este atestată și la mormântul de la Poian (SZÉKELY 1997, p. 80, 200; Pl.LXXIX, 2; p. 201, Pl.LXXX, 7) aflat în nordul Depresiunii Târgu Secuiesc, în dreptul Pasului Oituz.

Unul dintre elementele specifice ale acestui grup, îl reprezintă predilecția pentru ornamentarea vaselor fine și semifine cu triunghiuri umplute cu împunsături (COSTIȘA 2001, Pl. 32/2; 33/1; 34; DUMITROAIA 2000, fig. 113/2).

Pentru încadrarea cronologică a acestui grup cele mai relevante repere le constituie observațiile de ordin stratigrafic: pe de o parte, la Poduri, la baza locuirii din bronzul mijlociu se aflau vestigiile de tip Jigodin, iar pe de altă parte, la Păuleni-Ciomortan, locuirea Ciomortan a fost suprapusă direct de complexe culturale Wietenberg, faza a II-a, asociate cu fragmente ceramice de tip Monteoru (după toate probabilitățile IC2). Astfel se constată că *terminus post quem* pentru acest aspect îl reprezintă grupul Jigodin, iar *terminus ante quem*, faza a II-a a culturii Wietenberg.

Relația cronologică Jigodin – Ciomortan. În Depresiunea Ciucului și în vestul Moldovei nu se cunoaște, deocamdată, nici o manifestare culturală care să ocupe intervalul de timp între sfârșitul grupului Jigodin și grupului Ciomortan. În aceste condiții putem admite posibilitatea unui contact cronologic între sfârșitul grupului Jigodin și începutul grupului Ciomortan. În favoarea unui astfel de contact pot fi invocate și o serie de similitudini morfologice dintre cele două grupuri. Astfel, amforetele de la Păuleni sunt similare celor pe care Alfred Prox le-a atribuit perioadei Schneckenberg C (PROX 1941, Taf. XXIV, 2, 4, 5); o serie de motive și compoziții ornamentale specifice celor două grupuri sunt practic identice: triunghiul, romb, precum și combinațiile asemănătoare dintre aceste figuri geometrice. Uneori amforetele de la Păuleni sunt decorate cu buline în relief aplicate pe umeri sau pe partea cea mai largă a corpului, maniera specifică și unor tipuri de vase ale culturii Schneckenberg (PROX 1941, Taf. XXII, 6; SZÉKELY 1997, p. 174, Pl. LIII).

Una dintre deosebirile dintre grupurile menționate o reprezintă lipsa la Păuleni și Poduri a ceramicii decorate prin imprimarea sfării răsucite, tehnica de decor caracteristică grupului Jigodin. În schimb, în cadrul grupului Ciomortan este frecvent decorul realizat prin împunsături succesive, tehnica ce pare să reprezinte imitarea celei de imprimare a sfării răsucite.

Relația cronologică Zoltan – Ciomortan. Cercetările din anii 1996–2001 la Zoltan (CAVRUC 1997, p. 97–133) și în 2001–2002 la Olteni (CAVRUC, BUZEA 2002), ambele în jud. Covasna, au scos în evidență un aspect cultural din

finalul bronzului timpuriu caracterizat prin ponderea ridicată a ceramicii striate și a celei cu amprente textile. Inițial, materialele de la Zoltan au fost puse în legătura cu „grupul Iernut” (CAVRUC 1997, p. 101). Trebuie însă avut în vedere că „grupul Iernut” rămâne documentat insuficient, în așezarea eponimă existând doar câteva fragmente ceramice cu suprafața striată. În aceste condiții – având în vedere că ceramica striată, fără să fie asociată cu cea cu amprente textile, este răspândită mult prea larg în spațiu și timp – locuirea de la Iernut nu poate fi încadrată câtuși de puțin exact. Prin urmare, până la noi descoperiri privind finalul bronzului timpuriu în centrul Transilvaniei, cred că însăși existența „grupului cultural Iernut” rămâne sub semnul întrebării. Materialul ceramic de la Zoltan are cele mai apropiate analogii în Oltenia și Banat, respectiv în grupul Gornea - Orlești (GOVORA 1995, p. 38–41, fig. 1–8; GUMA 1997, p. 26–32, Pl. VI–VII), entitate culturală de certă sorginte central-europeană înrudită cu manifestările culturale din bronzul timpuriu din estul Ungariei și Slovacia. Deocamdată așezarea de la Zoltan rămâne cea mai reprezentativă pentru finalul bronzului timpuriu din Transilvania. Așa cum se prezintă lucrurile astăzi, ea pare să indice pătrunderea în sud-estul Transilvaniei a unui grup de la sud de Carpați, pe valea Oltului.

În perioada imediat următoare ceramica striată se răspândește larg în aproape toate culturile „clasice” ale epocii bronzului din tot bazinul carpato-dunărean, ajungând în nord până în Subcarpații Ucrainei. De remarcat în acest sens orizontul pre-Komarov de la Loeva (Krušelnickaja 1991, p. 37–53; Krušelnicka 2002) care prezintă puternice similitudini față de ceramica de la Zoltan. Atât cât cunoaștem epoca bronzului timpuriu din Ucraina Subcarpatică și teritoriile adiacente din Polonia, aspectul documentat la Loeva este străin fondului local, iar apariția lui pare să se fi datorat unor pătrunderi de populații din spațiul intracarpatic, din sfera manifestărilor culturale, cărora le aparțin și descoperirile de la Zoltan.

Aidoma grupului Zoltan, grupul Ciomortan se încadrează în cele mai timpurii manifestări culturale ale epocii bronzului din sud-estul Transilvaniei caracterizate prin ponderea ridicată a ceramicii striate. Nu este lipsit de interes și faptul că un fragment ceramic de la Zoltan este decorat, asemeni ceramicii de tip Ciomortan, cu triunghiuri umplute cu împunsături (CAVRUC 1997, p. 124, fig. 14/13). Atât cât permite stadiul actual al cercetării, se constată că

grupul Zoltan este imediat ulterior culturii Schneckenberg (CAVRUC 1997). În lumina acestor observații pare plauzibilă ipoteza de lucru, conform căreia, grupul Ciomortan este, cel puțin în parte, contemporan grupului Zoltan.

Relația cronologică Ciomortan – Monteoru.

Nu o dată manifestările culturale ale epocii bronzului din sud-estul Transilvaniei au fost raportate la periodizarea culturii Monteoru. S-a acedat la un moment dat ideea sincronismului dintre fazele IC4 și IC3 ale acestei culturi și cultura Schneckenberg (FLORESCU 1971, p. 67; ZAHARIA 1990, p. 34-35), în sprijinul acestei sincronizări invocându-se fragmente ceramice de factura Monteoru timpurie în așezarea Sfântu Gheorghe-Örko (ZAHARIA 1990, p. 34-35). Prezența elementelor Monteoru în această așezare nu poate fi contestată, însă trebuie avută în vedere incertitudinea contextului stratigrafic din care acestea provin. Descoperirea în subcarpații Buzăului a aspectului Năeni care, pe de o parte, prezintă caracteristici aproape identice celor ale culturii Schneckenberg din Transilvania, iar pe de altă parte – fapt demonstrat stratigrafic –, este anterior culturii Monteoru, a impus urcarea cronologiei culturii Schneckenberg în raport cu începutul culturii Monteoru (VULPE & 1981, p. 171-193; VULPE 1991, p. 105-111).

Până acum, grupul Ciomortan era considerat contemporan cu nivelul Costișa din așezarea Costișa și respectiv, cu Monteoru IC3, sincronizarea argumentată, pe de o parte de situația stratigrafică surprinsă la Costișa, iar pe de altă parte, de informații neconfirmate vreodată, precum că la Păuleni s-ar fi descoperit ceramica de tip Monteoru (SZÉKELY 1970, p. 71-76; SZÉKELY 1997, p. 55). Ceramica de tip Monteoru (după toate probabilitățile, din faza IC2) într-adevăr s-a găsit la Păuleni, în 2001, însă nu în context Ciomortan, ci într-o locuință a culturii Wietenberg.

Trebuie amintit că din depunerile ce corespund fazei IC4 a culturii Monteoru din așezarea eponimă a acestei culturi, provine, așa cum a observat cu ani în urmă Eugenia Zaharia (ZAHARIA 1970, p. 65), ceramica decorată, aidoma celei de la Păuleni-Ciomortan și Poduri, cu triunghiuri umplute cu împunsături (ZAHARIA 1987, fig. 6/13, 15). Din același context provine și ceramică decorată cu incizii verticale flancate

de șiruri de împunsături (ZAHARIA 1987, fig. 6/17; 7/9; 13/7), specie des întâlnită la Păuleni-Ciomortan. Aceste observații fac posibilă sincronizarea grupului Ciomortan cu fazele IC4 și IC3 a culturii Monteoru.

Relația cronologică Ciomortan - Wietenberg.

S-a stabilit că nivelul de locuire Wietenberg de la Păuleni-Ciomortan îl suprapune pe cel al grupului Ciomortan. Ceramica Wietenberg de la Păuleni prezintă similitudini foarte apropiate cu materialul ceramic din așezarea Oarța de Sus*, necropola Turia (SZÉKELY 1995) și altele din faza a doua, după N. Chidioșan (CHIDIOȘAN 1980), sau A2 după N. Boroffka (BOROFFKA 1994) a culturi Wietenberg. Prin urmare, încadrarea nivelului de locuire Wietenberg de la Păuleni-Ciomortan în această fază a culturii Wietenberg pare evidentă. Atribuirea acestui nivel finalului primei faze a culturi Wietenberg a fost argumentată de lipsa la Păuleni-Ciomortan a ceramicii decorate cu spirală (ROTEA 2000), considerent care – în urma descoperirii în această așezare a unui număr considerabil de fragmente ceramice decorate cu spirală, în tehnici diferite – s-a dovedit a fi depășit. Descoperirea unor fragmente ceramice de tip Monteoru, probabil IC2, într-o locuință a culturii Wietenberg, vine să confirme sincronismul între a doua fază de evoluție a culturii Wietenberg și faza IC2 a culturii Monteoru (FLORESCU 1971, p. 67-72).

Nu se știe însă cât timp a durat de la părăsirea așezării de către purtătorii grupului Ciomortan până la ocuparea acesteia de către comunitatea Wietenberg. S-a constatat – în urma celor mai recente cercetări – că, înainte de a părăsi așezarea, purtătorii grupului Ciomortan au practicat un ritual soldat cu puternicele urme de ardere și astuparea porții (Cmp. 13). Astfel, urmele de ardere surprinse în așezare nu s-au datorat asediului acesteia de către purtătorii culturii Wietenberg, așa cum am considerat anterior (CAVRUC & 2001, p. 158). În aceste condiții, nu există nici o dovadă a contactului cronologic dintre cele două grupuri culturale, Wietenberg și, respectiv, Ciomortan. Posibilitatea unui astfel de contact însă nu este exclusă.

Grupul Costișa. Acest grup este constituit, atât cât se poate judeca în stadiul actual al cercetării, din așezările Costișa, Siliștea și

* De câteva ori am avut privilegiul să admir materialul arheologic din acest extrem de important sit, în cea mai mare parte încă nepublicat, atât în depozitul Muzeului Județean Maramureș în a. 1993, cât și în cadrul celor două expoziții tematice organizate la această instituție cu ocazia unor manifestări științifice internaționale, în a. 1998 și 2001. Îi datorez acest privilegiu autorului săpăturilor, colegului dr. Kacsó Carol, căruia îi aduc mulțumiri și pe această cale.

Deleni și altele din vestul Moldovei, situate în principal între râurile Moldova și Bistrița. În ceea ce privește similitudinile pronunțate dintre așezările Costișa și Siliștea, trebuie precizată proximitatea lor geografică (distanța dintre ele fiind de cca. 6 km).

Relația cronologică dintre grupul Costișa și Monteoru. La Costișa, așa cum, pornind de la observațiile stratigrafice, a demonstrat Al. Vulpe (VULPE 1961; VULPE & 1962), iar recent a confirmat și Anca Popescu (POPESCU 2000, p. 204; POPESCU 2001 a), nivelulul de locuire Costișa se află sub depunerile cu ceramică de tip Monteoru IC2. Această observație a impus sincronizarea nivelului Costișa, din așezarea eponimă, cu faza Monteoru IC3 sau cu începutul IC2 (VULPE 1995, p. 164-165). Această relație este confirmată de recente cercetări în așezarea Siliștea, unde, alături de ceramica de tip Costișa, a fost descoperită, în cantități apreciabile, și ceramica de tip Monteoru IC2 (BOLOHAN & 2001, p. 46, Pl. 39/1,2; Pl. nr. 41; Pl. nr. 42/4), precum și un fragment ceramic de tip Monteoru IC3 (BOLOHAN & 2001, Pl. nr. 42/1). După toate aparențele, ceramica MIC2 din această așezare aparține unui nivel de locuire ulterior celui de tip Costișa, iar fragmentul ceramic specific MIC3, nivelului de locuire Costișa. Un reper cronologic prețios din această așezare îl reprezintă cele trei „brățări” de cupru sau bronz descoperite la Siliștea în campania din anul 2001 (BOLOHAN & 2001, p. 46; Pl. nr. 40/1-3). Aceste piese au analogii foarte apropiate în cadrul culturii Nitra (FURMANEK & 1991, p. 55, Obr.1/15). Astfel sincronismul semnalat pentru prima dată de Anca Popescu (POPESCU 2000, p. 204) și-a găsit, cred, o foarte bună confirmare. În termenii cronologiei relative, această sincronizare plasează grupul Costișa la nivelul Br A1 Reinecke, respectiv FD II Hansel (FURMANEK & 1991, p. 20).

Aspectul Lunca.

Acest aspect este documentat de primele două depuneri din epoca bronzului din zona A a stațiunii Lunca-Poiana Slatinei. Autorul săpăturilor, Gh. Dumitroaia, distinge aici două depuneri succesive ale epocii bronzului mijlociu și susține că ele reprezintă două etape succesive de locuire. Arătând numeroase analogii pentru ceramica de la Lunca în mediul culturii Komarov, autorul sincronizează cele două depuneri cu etapele succesive în cadrul fazei II (după SWESNIKOW 1967; SVEŠNIKOV 1976) a culturii Komarov (DUMITROAIA 2000, p. 146).

Trebuie adăugat acestor constatări și analogiile foarte apropiate în cadrul ariei culturale *Trzciniec* din Polonia. Astfel, ceramica de la Lunca (COSTIȘA 2001, Pl. 43-45; DUMITROAIA 2000, fig. 95-98) poate fi comparată cu cea atribuită fazei clasice a culturii *Trzciniec* (MAKAROWICZ 1998, fig. 2; TARAS 1998, fig. 2; 3; 5). Conform cronologiei elaborate de către specialiștii din Polonia, faza clasică a culturii *Trzciniec nu poate fi mai veche decât Reinecke Br. A2* (MAKAROWICZ 1998, p. 30, fig. 3; TARAS 1998, p. 45, fig. 10). De aici, în mod inevitabil, se desprinde concluzia că aspectul Lunca este ulterior grupului Costișa. Mai trebuie precizat că în general ceramica de la Lunca prezintă deosebiri evidente față de cea de la Costișa și Siliștea. Așa cum menționează Gh. Dumitroaia (DUMITROAIA 2000, p. 146), pe teritoriul Moldovei cele mai apropiate analogii ceramicii de la Lunca sunt la Mihoveni, jud. Suceava și la Corlăteni, jud. Botoșani, teritoriu unde nu au fost consemnate până acum descoperiri de tip Costișa, ci doar cele de tip Komarov.

Datele de care dispunem în prezent îndreptătesc atribuirea materialelor de la Lunca cerului cultural *Trzciniec-Komarov*. Raportul cultural dintre aspectul Lunca și grupul Costișa rămâne încă nelămurit, motiv pentru care consider folosirea termenului de „complex cultural Costișa-Komarov” (DUMITROAIA 2000, p. 127-156) încă prematură.

Aspectul Zoltan (?). În Depresiunea Brașov începutul bronzului mijlociu pare să fi fost ușor diferit față de cel din Depresiunea Ciucului și Moldova. La Zoltan ceramica asemănătoare celei atribuite culturii Costișa-Ciomortan a fost găsită într-o depunere ce suprapunea un complex din finalul bronzului timpuriu și suprapusă de o vatră a culturii Noua (CAVRUC 1999, p. 15-17). Aici, alături de elementele de factură Costișa-Ciomortan, sunt prezente și cele cu analogii în culturile Monteoru, Tei și Wietenberg. Trebuie precizat însă că, privită în ansamblu, ceramica de la Zoltan nu-și găsește analogii în nici una dintre culturile menționate și nu există certitudinea că ea aparține unui singur orizont cronologic.

Ceramică asemănătoare celei de la Zoltan a fost semnalată și la Rotbav (FLORESCU 1991).

La Brașov, în context neclar, a fost găsită o ceașcă cu analogii apropiate celor din cadrul grupului Costișa, însă cu decor ce include triunghiuri umplute cu puncte, aidoma decorului specific grupului Ciomortan (COSTIȘA 2001, Pl. nr. 74, 3). Este greu de apreciat dacă acest vas

aparține unei locuri aparținând culturii Costișa-Ciomortan sau dacă el reprezintă un import sau o imitație.

*

Considerațiile de mai sus sugerează că aspectul Ciomortan este anterior aspectului Costișa. Această concluzie are implicații importante asupra interpretării originii culturii Costișa-Ciomortan. Opiniile ce s-au emis pe această temă, într-un fel sau altul puneau problema „culturii Ciomortan” pe seama aportului „culturii Costișa”. Astfel, după Székely Zoltán, „cultura Ciomortan” reprezintă rezultatul sintezei Glina-Monteoru-Costișa (SZÉKELY 1971), iar după P. Roman, Monteoru-Costișa (ROMAN & 1973, p. 474; MUSCĂ 1979). În condiții în care, pe de o parte, aspectul Ciomortan este apropiat în timp grupului Jigodin și este anterior aspectului Costișa, iar pe de alta, nici un grup cultural din bronzul timpuriu din Moldova nu poate fi pus în legătură cu apariția aspectului Costișa, în timp ce în Transilvania faza finală a culturii Schneckenberg precum și aspectul acesteia, Jigodin, prezintă afinități grăitoare cu aspectul Ciomortan, în stadiul actual al cunoașterii, pare mai plauzibilă ipoteza desprinderii acestuia din urmă direct din grupul Jigodin.

Aspectul Costișa s-a format, probabil, în urma extinderii grupului Ciomortan spre est,

până la r. Bistrița. În acest sens merită amintit că în ceramica culturii Costișa-Ciomortan un loc important îl ocupă diverse tipuri de recipiente ceramice, cu suprafața striată (POPESCU 2000), manieră de tratare a suprafețelor vaselor ceramice care, pare să fi pătruns în Moldova din sud-estul Transilvaniei, unde este bine reprezentat în grupul Zoltan din finalul bronzului timpuriu (CAVRUC 1997, p. 97-133).

Apoi, la un moment dat, vestul Moldovei a fost afectat de pătrunderi de populație sau de impulsuri culturale din mediul Trzciniec-Komarov, probabil din Ucraina Subcarpatică sau Polonia de sud. Cultura Trzciniec-Komarov a parcurs pe teritoriul României mai multe etape. Cea mai timpurie a fost documentată la Lunca, urmând ca în perioada următoare ea să se extindă pe toată Moldova de nord, în principal între Siret și Nistru, unde a persistat până în pragul bronzului târziu (SAVA 1994, p. 144). Elementele acestei culturi pătrund și în estul Transilvaniei, unde sunt atestate în contextul ultimelor două faze ale culturii Wietenberg (VULPE 1995, p. 390, supra 13; FLORESCU, 1991, p. 187; CAVRUC 1999, p. 14, 18).

Închei aceste rânduri cu precizarea caracterului, în mare măsură, ipotetic al interpretărilor de mai sus, fapt datorat stadiului încă precar al cercetărilor.

Bibliografie

- BOLOHAN & 2001**
N. BOLOHAN, ELENA ROXANA MUNTEANU, *Sat Siliștea, com. Români, jud. Neamț / Siliștea village, Români commune, Neamț county*. În: *Cultura Costișa în contextul epocii bronzului din România / The Costișa Culture Within The Romanian Bronze Age Cultural Context*, Red. Gh. Dumitroaia, coord. V. Cavruc și Gh. Dumitroaia, Piatra-Neamț, 2001, p. 44-49, 111-115; Pl. nr. 37-42.
- BOROFFKA 1994**
N.O. BOROFFKA, *Die Wietenberg Kultur. Ein Beitrag zur Erforschung der Bronzezeit in Südosteuropa*, Teil 1-2, Bonn, 1994.
- CAVRUC 1996**
V. CAVRUC, *Câteva considerații privind originea culturii Noua*. În: *Angustia* 1, 1996, p. 67-78.
- CAVRUC 1997**
V. CAVRUC, *The Final Stage of Early Bronze Age in South-Eastern Transylvania*. În: *Thraco-Dacica*, XVIII, nr. 1-2, 1997, p. 97-133.
- CAVRUC 1999**
V. Cavruc, *Considerații privind situația etnoculturală în sud-estul Transilvaniei în epoca bronzului mijlociu*. În: *Angustia*, 4, 1999, p. 13-41.
- CAVRUC 2000**
V. CAVRUC, *Noi cercetări la Păuleni. Raport preliminar. Prezentare generală*. În: *Angustia*, 5/Arheologie, 2000, p. 93-102.
- CAVRUC 2001**
V. CAVRUC, *Some References to the Cultural Situation in Southeast Transylvania in the Middle and Late Bronze Age*. În: *Der Nordkarpatische Raum in der Bronzezeit*, Herausgegeben von Carol Kacsó, Baia Mare, 2001, p. 45-82.
- CAVRUC & 2000**
V. CAVRUC, D. BUZEA, GH. DUMITROAIA, M. ROTEA, SZÉKELY Zs., *Șoimeni (Ciomortan), com. Păulen, jud. Harghita*. În: *Cronica cercetărilor arheologice din România*, CIMEC, 2000, p. 103-104, 166-168.
- CAVRUC & 2000 a**
V. CAVRUC, GH. DUMITROAIA, *Locuirea Ciomortan de la Păuleni*. În: *Angustia*, 5/Arheologie, 2000, p. 131-154.
- CAVRUC & 2001**
V. CAVRUC, M. ROTEA, *Locuirea Wietenberg de la Păuleni*. În: *Angustia*, 5/Arheologie, 2000, p. 155-172.
- CAVRUC & 2001 a**
V. CAVRUC, D. BUZEA, GH. DUMITROAIA, GH. LAZAROVICI, M. ROTEA, *Șoimeni (Ciomortan), com. Păulen, jud. Harghita. Punct "Vărdomb/Dealul Cetății/Dâmbul Cetății"*. În: *Cronica Cercetărilor arheologice din România. Campanii 2000*. CIMEC, 2001, p. 245-247, 345.
- CAVRUC & 2002**
V. CAVRUC, D. BUZEA, *Noi cercetări privind epoca bronzului în așezarea Păuleni (Ciomortan). Campaniile din anii 2001-2002*. În: *Angustia*, 7, 2002.
- CHIDIOȘAN 1980**
N. CHIDIOȘAN, *Contribuții la istoria tracilor din nord-vestul României. Așezarea Wietenberg de la Derșida, Oradea* 1980.
- COSTIȘA 2001**
Cultura Costișa în contextul epocii bronzului din România / The Costișa Culture Within The Romanian Bronze Age Cultural Context. Redactor Gh. Dumitroaia, coord. V. Cavruc și Gh. Dumitroaia, Piatra-Neamț, 2001.
- DUMITROAIA 2000**
GH. DUMITROAIA, *Comunități preistorice din nord-estul României. De la cultura Cucuteni până în bronzul mijlociu*, Piatra-Neamț, 2000.
- DUMITROAIA 2001**
GH. DUMITROAIA, *Sat Lunca, com. Vânători-Neamț, jud. Neamț / Lunca village, Vânători-Neamț commune, Neamț county*. În: *Cultura Costișa în contextul epocii bronzului din România / The Costișa Culture Within The Romanian Bronze Age Cultural Context*, Redactor Gh. Dumitroaia, coord. V. Cavruc și Gh. Dumitroaia, Piatra-Neamț, 2001, p. 31-40, 100-107; Pl. nr. 43-52.
- FLORESCU 1991**
A. C. FLORESCU, *Repertoriul culturii Noua-Coslogeni din România. Așezări și necropole*, Călărași, 1991.
- FLORESCU M 1971**
MARILENA FLORESCU, *Elemente Wietenberg descoperite în complexe de locuire aparținând fazelor timpurii ale culturii Monteoru din Moldova*. În: *Danubius*, V, 1971, p. 37-73.
- FURMANEK & 1991**
V. FURMANEK, L. VELIACIK, J. VLADAR, *Slovensko v dobe bronzovej*, Bratislava, 1991.
- GOVORA 1995**
I. P. GOVORA, *O preistorie a nord-estului Olteniei*, Rm. Vâlcea, 1995.
- GUMĂ 1997**
MARIAN GUMĂ, *Epoca bronzului în Banat. Orizonturi cronologice și manifestări culturale / The Bronze Age in Banat. Chronological Levels and Cultural Entities*, Timișoara, 1997.
- KRUŠELNICKAJA 1991**
LARISA I. KRUŠELNICKAJA, *Vostočnokarpatiskij region v bronzovom i v nacele jeleznogo vekov*. În: *Materialy konferenții "Arheologia i social'nyj progress"*, vyp. 2, Moskva, 1991, p. 37-53.
- KRUŠEL'NICKA 2002**
LARISA I. KRUŠEL'NICKA, *O nouă așezare din epoca bronzului târziu în Ucraina Subcarpatică*. În: *Anustia*, 7, 2002.
- LAZAROVICI & 2002**
GH. LAZAROVICI, D. BUZEA, V. CAVRUC, S. A. LUCA, C. SUCIU, *Descoperirile eneolitice de la Păuleni (Ciomortan). Campanii 2001*. În: *Angustia*, 7, 2002.
- LÁSZLÓ 1994**
LÁSZLÓ A., *Ciomortan*. În: *Enciclopedia arheologiei și istoriei vechi a României*, București, 1994, p. 303.

MAKAROWICZ 1998

PRZEMYSŁAW MAKAROWICZ, *Taxonomic Foundations of the Trzciniec Cultural Circle on the Lower Vistula*. În: The Trzciniec Area of the Early Bronze Age Civilization: 1950-1200 BC, Baltic-Pontic Studies, Vol. 6, Poznań, 1998, p.19-31.

MUSCĂ 1979

T. MUSCĂ, *Unele observații în legătură cu fenomenul cultural Ciomortan*. În: Apulum, 17, 1979, p. 87-89.

POPESCU 2000

ANCA POPESCU, *Ceramica cu decor striat de la Costișa și Deleni*. În: Angustia, 5, 2000, p. 203-208.

POPESCU 2001

ANCA POPESCU, *Sat Costișa, com. Costișa, jud. Neamț / Costișa village, Costișa commune, Neamț county*. În: Cultura Costișa în contextul epocii bronzului din România / The Costișa Culture Within The Romanian Bronze Age Cultural Context, Redactor Gh. Dumitroaia, coord. V. Căvruș și Gh. Dumitroaia, Piatra-Neamț, 2001, p. 24-30, 94-99; Pl. nr. 21-30.

POPESCU 2001 a

ANCA POPESCU, *Comunicarea prezentată în cadrul Colocviului Internațional Carpații Răsăriteni în epoca bronzului. Complexul cultural Costișa-Komarov, Piatra-Neamț - Miercurea Ciuc, 12 -15 septembrie 2001*.

PROX 1940

AL. PROX, *Die Tei-Kultur im Burzeland*. În: Mitteilungen des Burzenlander Sächsischen Museum, 4, 1940,

PROX 1941

A. PROX, *Die Schneckenbergkultur*, Kronstadt (Brașov), 1941.

ROMAN & 1973

P. ROMAN, JANOS PAL, HORVATH CSABA, *Cultura Jigodin*. În: SCIV, 24, 1973, p. 559-574.

ROTEA 2000

M. ROTEA, *Beiträge zur Kennits der Phase I der Kultur Wietenberg. Die Bewong von Păuleni (Ciomortan), Kreis Harghita*. În: Acta Musei Napocensis, 37/I, 2000, S. 21-41.

SVEŠNIKOV 1990

I. K. SVEŠNIKOV, *Srednii period bronzovogo veka Prikarpat'ja I Volyni. Tščinecko-Komarovskaja kultura*. În: Arheologija Prikarpat'ja, Volyni I Zakarpat'ja (eneolit, bronză i ranee železo), Kiev, 1990, p. 78-88.

SAVA 1994

E. SAVA, *Epoca bronzului - perioada mijlocie și târzie (sec. XVII-XII î.e.n.)*. În: Thraco-Dacica, XV, nr. 1 - 2, 1994, p. 141 - 158.

SZÉKELY 1970

Székelly Z., *Cultura Ciomortan*, În: Aluta, 1970, p. 71 - 88.

SZÉKELY 1971

SZÉKELY Z., *Contribuții la cunoașterea epocii bronzului în sud-estul Transilvaniei*. În: SCIV, 22, 3, 1971, p. 387 - 400.

SZÉKELY 1988

SZÉKELY Z., *Considerații privind dezvoltarea culturii Wietenberg în sud-estul Transilvaniei*. În: Aluta, XVII-XVIII, 1988, p. 153-188.

SZÉKELY 1995

SÉKELY Zs., *Necropola de incinerare în urne de la Turia, jud. Covasna*. În: Cercetări arheologice în aria nord-tracă, I, 1995, p. 126-146.

SZÉKELY 1997

SZÉKELY Zs., *Perioada timpurie și începutul celei mijlocii a epocii bronzului în sud-estul Transilvaniei*, București, 1997.

TARAS 1998

HALINA TARAS, *The Bases for Taxonomy of the Trzciniec Culture in the Southern Part of the Area Between the Vistula and Bug Rivers*. În: The Trzciniec Area of the Early Bronze Age Civilization: 1950-1200 BC, Baltic-Pontic Studies, Vol. 6, Poznań, 1998, 32-47.

VULPE 1961

AL.VULPE, *K voprusu o periodizacii bronzovogo veka v Moldove*. În: Dacia N.S, 5, 1961, p.105-122.

VULPE 1991

A. VULPE, *Neue Beiträge zur Chronologie und kulturellen Gliederung der Frühbronzezeit im Unteren Donaugebiet*. În: Starinar 40-41, 1989-1990 (1991), p. 105-111.

VULPE 1995

AL. VULPE, *Cultura Costișa / The Costișa Culture*. În: *Comori de epocii bronzului din România / Treasures of the Bronze Age in Romania*, București, 1995, p.163-166.

VULPE & 1962

AL.VULPE, MIHAI ZĂMOȘTEANU, *Săpăturile de la Costișa*. În: Materiale și Cercetări Arheologice, 8, 1962, p. 309-316.

VULPE & 1981

A.VULPE, V. DRĂMBOCEANU, *Cercetări arheologice în raza comunei Năeni (Buzău)*. În: SCIVA 32, 1981, 2, p. 171-193.

ZAHARIA 1970

EUGENIA ZAHARIA, *Probleme ale epocii bronzului în sud-estul Transilvaniei*. În: Aluta, I, 1970, p. 63-69.

ZAHARIA 1987

EUGENIA ZAHARIA, *La Culture Monteoru. L'étape de débuts à la lumière des foibles de Sărata Monteoru*. În : Dacia, N.S., tome XXXI, 1-2, 1987, 21-49.

Abstract

Few Ideas About the Ciomortan Group

The Ciomortan group was discovered more than four decades ago, after the excavations performed in '1950 - '60 in the Păuleni-Ciomortan settlement (SZÉKELY 1970; SZÉKELY 1971) situated in the Ciuc Depression (Eastern Transylvania). This cultural manifestation is still insufficiently known. Thus the chronological relation between the Ciomortan and Wietenberg layers from this site could not be certainly established. In spite of the numerous references upon the major similarities between Costișa and Ciomortan "cultures" (SZÉKELY 1971, p. 392; SZÉKELY 1970, p. 74; LÁSZLÓ, 1994, p. 303; VULPE, 1995, p. 164) this relation was not clarified. This situation sometimes generated erroneous interpretations, as for example, that the Ciomortan "culture" represented an archaic and local variant of the Wietenberg culture (CHIDIOȘAN 1980) or a kind of Costișa-Wietenberg amalgam.

The excavations taken again in 1999–2002 in the Păuleni-Ciomortan and those from Moldavia: Siliștea, Costișa and Lunca, as well as the appearance in the last years of some extended publications (SZÉKELY Zs. 1997; CAVRUC 1999; DUMITROAIA 2000; CAVRUC 2000; CAVRUC & 2000; CAVRUC & 2000 a; ROTEA 2000; COTIȘA 2001; CAVRUC 2001; CAVRUC & 2001 a; CAVRUC & 2002), as well as the organisation of an itinerant exhibition and international conference concerning the MBA in the Eastern Carpathians (The Eastern Carpathians in the Bronze Age, Piatra-Neamț–Miercurea-Ciuc, 12-15 september 2001), significantly increased the possibilities of the definition of this group.

The majority of scholars arrived to a consensus that, the Costișa and Ciomortan sites belong to the same archaeological culture. It seems that the most suitable term for this culture – taking into account some distinctions existing between its constitutive parts – would be „Costișa-Ciomortan”.

To this culture in the south-eastern Transylvania, for now, certainly belongs only one site – that near the Șoimeni village (Csiksmortan), Păuleni parish, Harghita county. Isolated vestiges attributed to this culture have also been signalled on the territory of Covasna and Harghita counties: a grave from Poian (SZÉKELY Zs. 1997, p. 80), the vessel from the Peteni site (SZÉKELY Zs. 1997, p. 80), some potsherds accidentally found in Sântionlunca (SZÉKELY Zs. 1997, p. 82), a potsherd from Turia (this settlement was attributed to the Wietenberg culture, but the named potsherd, according to Székely Zoltán, belongs to the previous habitation) (SZÉKELY 1988, p. 159; Pl. IV.6), some potsherds from the pre-Wietenberg layer of the Rotbav settlement (FLORESCU 1991, p. 187) and the two-handled jug from Brașov. In the actual stage of research it is impossible to establish if the entire south-eastern Transylvania belonged to the Costișa-Ciomortan culture, or we deal with some isolated penetrations and the episodic presence here of some groups which came from beyond the Carpathians.

The majority of the sites from south-eastern Transylvania attributed to the Costișa and Komarov cultures are situated along the rivers which connect this territory to Moldavia: Trotuș, Oituz and Râul Negru (CAVRUC 1999, p. 22, fig. 1).

In Moldavia this culture is better known. About 60 sites were attributed to this culture. Among them the better researched are: Costișa, Deleni, Poduri, Lunca, Siliștea and Borlești.

One could easily observe some morphological particularities of every site attributed to the Costișa culture. In the actual stage of the research it can be concluded that the sites attributed until now to this culture seem to form at least four variants, as follows: *Ciomortan*; *Costișa-Siliștea*; *Lunca*; *Zoltan*. These groups reflect differences caused both by their geographical and chronological position.

The *Ciomortan* variant covers the south-western periphery of the Costișa-Ciomortan culture area. It is composed of two sites: Păuleni-Ciomortan (south-eastern Transylvania) and Poduri (western Moldavia). Both of them are situated in the proximity of the Trotuș River, the distance between them being of about 40 km. One of the characteristic features of this group represents the predilection for the decoration of the fine and half-fine pottery with triangles filled up with pricks (COTIȘA 2001, pl. 32/2; 33/1; 34; DUMITROAIA 2000, fig. 113/2), while other groups show often the hachured triangles. For the dating of this group the stratigraphical observations are relevant. Thus, in the Păuleni-Ciomortan settlement the Wietenberg culture (its 2nd phase by Chidioșan or A2 phase by Boroffka) complexes which contain also some Monteoru IC2 (?) potsherds, overlap the Ciomortan layer. In the Poduri settlement the MBA layer overlaps the Jigodin one. Thus the 2nd phase of the Wietenberg culture represents the *terminus ante quem*, but the Jigodin group marks the *terminus post quem* for the Ciomortan group.

The chronological relation Ciomortan – Jigodin. In the Ciuc Depression and in western Moldavia no cultural group is known to cover the time distance between Jigodin and Ciomortan groups. In these conditions, the possibility of the chronological contact between the end of the Jigodin group and the beginning of the Ciomortan one is not to be excluded. In the favour of such a contact a series of the similarities could be appealed to. For example, the amphoretas from Păuleni-Ciomortan are similar to those, which Alfred Prox attributed to the Schneckenberg C period (PROX 1941, Taf. XXIV, 2, 4, 5). A series of the decoration motifs and their compositions within the Schneckenberg-Jigodin culture are practically identical to those specific to the Ciomortan group: triangle, rhombus and similar combinations between them. Sometimes, the amphoretas from Păuleni are decorated with tablets in relief on the shoulders or on the largest part of the body, the manner in which some Schneckenberg type pots are decorated (PROX 1941, Taf. XXII, 6; SZÉKELY Zs. 1997, p. 174, pl. LIII). Within the Ciomortan group, unlike the Jigodin one, the ornamentation through the twisted cord imprinting is not met, but the technique of the successive pricks is widely spread. The latter could be considered as an imitation of the twisted cord prints.

All these suggest that the Ciomortan group comes immediately next after the end of the Schneckenberg culture and to its Jigodin group.

The chronological relation Zoltan – Ciomortan.

The research in 1996–2001 in Zoltan and in Olteni in 2001–2002, both in Covasna county, provided the discovery of a new EBA cultural manifestation in south-eastern Transylvania. It is characterised – among the others – by the pottery with ridged or/and textile printed surface. At first, the materials from Zoltan were put in connection with the so-called „Iernut group”. It must be taken into account that, the „Iernut group” remains insufficiently documented yet, in the eponymic settlement existing a very small number of potsherds with ridged surface. In these conditions – taking into account that this kind of pottery, without being associated to the one with textile prints, is spread too largely in space and time – the settlement from Iernut

cannot be attributed to a certain archaeological group. In this way, before new discoveries concerning the end of the EBA in the centre of Transylvania will be performed, the existence itself of the „Iernut cultural group” remains quite doubtful. The pottery from Zoltan shows the closest similarities with that from Gornea-Orlești group from Oltenia and Banat. For now, the settlement from Zoltan remains the most representative site for the end of the EBA in whole Transylvania. As the things stand today, they seem to suggest the penetration in the south-eastern Transylvania of some groups from the lands south the Carpathians, probably through the Olt River valley during the final EBA.

It is important to underline the fact that soon after, the ridged pottery was spread in almost every MBA cultures from Carpatho-Danubian Basin. It would be worthy to mention the pre-Komarov layer in the Loeva settlement from the Ukrainian eastern subcarpathians, which shows the remarkable similarities with the Zoltan pottery. As much as the EBA from subcarpathic Ukraine and the adjacent Poland lands is known in the present, the mentioned Loeva materials seem foreign to the local cultural fond. Its appearance in Subcarpathian Ukraine might be caused by the penetration of new groups from the Carpathic Basin.

The final EBA layer from Zoltan, as far as the whole known context allows, seems to be framed between the end of the Schneckenberg culture and the beginning of the Wietenberg one. If the Ciomortan-Poduri group comes immediately after the Jigodin group, it would mean its synchronism with the Zoltan EBA group. By that, the fact that one potsherd from Zoltan, discovered in a complex from the end of the EBA, decorated just like the Ciomortan type pottery, i.e. with triangles infilled with pricks (CAVRUC 1997, p. 124, fig. 14/13), could be taken into account.

The chronological relation Monteoru - Ciomortan.

The chronology of the Monteoru culture is considered as the most important reference point for the chronology of the BA of Romania. That is why the BA vestiges from south-eastern Transylvania often were referred to the Monteoru culture chronology. At one point, scholars belived that the Schneckenberg culture was contemporaneous with the early stages of Monteoru (IC4, IC3). To sustain this the pottery of early Monteoru type from the Sfântu Gheorghe – Örkö settlement (Schneckenberg culture) was cited. The presence of early Monteoru elements in this settlement is indisputable, but the uncertainty of the stratigraphic context, in which they were found, must be taken into account. The idea of such a synchronism was broken by the discovery of the Năeni group in the Buzău Subcarpathians. The Năeni group on the one hand presents almost identical characteristics with those of the Schneckenberg culture from Transylvania, but on the other hand it precedes Monteoru, as has been proven by stratigraphical data. In this way, it has been shown that the Schneckenberg culture was earlier than Monteoru one.

Long time it was believed that Ciomortan group is contemporaneous with the IC3 phase of the Monteoru culture. This conclusion comes from the idea that the Ciomortan settlement is contemporaneous with the Costișa layer from the Costișa site, which in its turn, as A. Vulpe showed (VULPE 1961), is contemporaneous with Monteoru IC3. To sustain this synchronism, some authors wrote that in Păuleni-Ciomortan the Monteoru type pottery was found (SZÉKELY 1970, p. 71-76; SZÉKELY Zs. 1997, p. 55), information that had never been confirmed by adequate illustrations. Indeed, the Monteoru type pottery (after all the probabilities IC2) was found in Păuleni-Ciomortan, in 2001, but in the Wietenberg context, not the Ciomortan one. In my opinion, the Ciomortan group is rather contemporary with the IC4 phase of the Monteoru culture. In the favour of this synchronisation would come the pottery similar to the one from Păuleni-Ciomortan and Poduri (the one decorated with triangles filled up with pricks and also the decorated species with vertical flanked incisions, with rows of pricks found in the layer IC4 from the Monteoru settlement. Eugenia Zharra was the first to observe it (ZAHARIA 1970, p. 65).

The chronological relation Ciomortan – Wietenberg. It was stratigraphically established that the Wietenberg level from Păuleni-Ciomortan overlaps the Ciomortan one. However it was not stated how much time has passed since the end of the Ciomortan habitation until the beginning of the Wietenberg one. Recent research established that the bearers of the Ciomortan group, before leaving the settlement, practised a ritual of human sacrifice within the burnt gate. This means that the burning remains within the settlement were not determined by the Wietenberg culture bearers's asiege, as it was considered before (CAVRUC & 2001, p. 158). So, the remains of burning do not mark the Ciomortan-Wietenberg chronological contact.

The Costișa group. This group includes the Costișa, Siliștea, Deleni and other settlements situated mainly in the western Moldavia, between the Moldova and Bistrița rivers.

The chronological relation Costișa - Monteoru. In the Costișa settlement, as A. Vulpe demonstrated (VULPE 1961; VULPE & 1962), and Anca Popescu recently confirmed (POPESCU 2000, p. 204; POPESCU 2001a), the Costișa culture layer is overlapped by the one belonging to the IC2 phase of the Monteoru culture. This observation determined A. Vulpe to synchronise the Costișa level with the Monteoru IC3 phase or with the very beginning of the IC2 one. These were confirmed by the recent research in the Siliștea settlement, where, next to the Costișa type pottery, the one of the Monteoru IC2 type was found (BOLOHAN & 2001, p. 46, pl. 39/1.2; pl. nr. 41; pl. nr. 42/4). In the same context a Monteoru IC3 type potsherd was found also (BOLOHAN & 2001, pl. nr. 42/1). It seems that the MIC2 pottery from Siliștea belongs to a layer posterior to the one of the Costișa type. The MIC3 potsherd, to all the probabilities, belongs to the Costișa culture layer. Three copper or bronze bracelets discovered in the Siliștea settlement (BOLOHAN & 2001, 46; pl. nr. 40/1-3) present very close similarities with the bracelets found within the Nitra culture (FURMANEK & 1991, p. 55, Obr.1/15) dated in Br A1 Reinecke or FD II Hansel (FURMANEK & 1991, p. 20).

The Lunca aspect. This is known from the two BA depositions in the A zone from the Lunca-Poiana Slatinei site. The author of the excavations, Gh. Dumitroaia, sustains that these depositions correspond to two successive and related habitations. Showing numerous analogies to the pottery from this site within the Komarov culture, he synchronizes BA habitations with the 2nd phase (by SWESNIKOW 1967; SWESNIKOW 1976) of the Komarov culture (DUMITROAIA 2000, p. 146).

For better chronological framing the analogies from Trzciniec cultural area should be mentioned (to be compared the pottery from Lunca: COSTIȘA 2001, pl. 43-45; DUMITROAIA 2000, fig. 95-98 with the pottery attributed to classical phase of the Trzciniec culture: MAKAROWICZ 1998, fig. 2; TARAS 1998, fig. 2, 3, 5). According to the chronology elaborated by the Polish specialists, the classical phase of the Trzciniec culture cannot be older than the Reinecke Br. A2 (MAKAROWICZ 1998, p. 30, fig. 3; TARAS 1998, p. 45, fig. 10). This means that the Lunca habitation is younger than Costișa group, which as far as the bracelets from Siliștea show, belongs to Br. A1. It should be specified also that the pottery from Lunca is quite different from that of the Costișa type. Gh. Dumitroaia mentions that in Moldavia the closest to analogies the pottery from Lunca are known in northern Moldavia: Mihoveni, Suceava county and Corlăteni, Botoșani county (DUMITROAIA 2000, p. 146), situated on the territory, where the Costișa type vestiges were not found, but only those of the Komarov type.

The available information about the materials from Lunca suggests that they rather belong to the Trzciniec-Komarov cultural area than to the Costișa-Ciomortan culture. The cultural relation between Costișa - Ciomortan and Komarov cultures is still unclear, the reason for which I should consider the use of the term „Costișa-Komarov cultural complex” (DUMITROAIA 2000, p. 127-156) as a premature one.

The Zoltan Aspect (?). The beginning of the MBA in the Brașov Depression was rather different than that in the Ciuc Depression and Moldavia. In the Zoltan settlement the pottery similar to that attributed to the Costișa-Ciomortan culture was found in the deposition which overlapped the final EBA complex and was covered by a Noua culture fire-place (CAVRUC 1999, p. 15-17). Together with Costișa-Ciomortan type pottery there were found also the elements with analogies within Monteoru, Tei and Wietenberg cultures. It should be mentioned that, looked as whole, the pottery from Zoltan is quite different from the pottery within the mentioned cultures. More than that, it is not sure that it belongs to the same chronological horizon of the settlement.

In Brașov, within an uncertain context, a cup with very close analogies to the ones from Costișa was found (COSTIȘA 2001, Pl. nr. 74, 3). It was decorated with triangles infilled with pricks, identical to those specific to the Ciomortan group. It is difficult to say if it belongs to the Costișa-Ciomortan culture or if it represents an import or imitation.

The above observations suggest that the Ciomortan group is anterior to the Costișa one. This conclusion has important implications above the problem of the origin of this culture. The opinions on this subject referred to the contribution of the „Costișa culture” to the formation of the „Ciomortan culture”. Thus, Székely Zoltán considered that the “Ciomortan culture” represents a result of the Glina – Monteoru – Costișa sincretism (SZÉKELY 1971), while P. Roman believed that it represented the result of the Monteoru – Costișa contact (ROMAN & 1973; MUSCA 1979). In the present stage of the research the most plausible assumption is that it was formed on the base of the Jigodin group.

The Costișa group resulted probably from the extension of the Ciomortan group to east, up to the Bistrița River.

After that, the west of Moldavia was affected by the penetration of the population from the Trzciniec-Komarov cultural area, probably from Shubcarpathian Ukraine or southern Poland. The Lunca site represents probably one of the earliest stages of this culture in Romania. Gradually the Trzciniec-Komarov unit covered all the northern part of Moldavia. Its elements penetrated also eastern Transylvania. In this province the Trzciniec-Komarov elements are associated with 3rd and 4th phase of the Wietenberg culture (VULPE 1995, p. 390, supra 13; FLORESCU, 1991, p. 187; CAVRUC 1999, p.14, 18).

To large extent, because of the precarious stage of the research, the above conclusions have pronounced hypothetical character.

Translated by Liliana Lazea

Valeriu Cavruc